

Η
ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ
ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΜΑΣ

Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο

ΤΟΜΟΣ Η΄
1880-1900

ΕΞΔΟΣΕΙΣ ΣΟΚΟΛΗ

Κώστας Κρυστάλλης

Παρουσίαση – Ανθολόγηση :

ΓΙΩΡΓΟΥ ΑΡΑΓΗ

Ο Κώστας Κρυστάλλης, πρωτότοκος γιος του Δημητρίου Κρυστάλλη και της Γιαννούλας, το γένος Καψάλλη, γεννήθηκε στο Συρράκο της Ηπείρου το 1868. Έβγαλε το δημοτικό στο χωριό του και μετά κατέδθηκε στα Γιάννινα, όπου εργαζόταν εμπορευόμενος ο πατέρας του. Στα Γιάννινα τελείωσε το ελληνικό και τις δυο πρώτες τάξεις του γυμνασίου στη Ζωσιμαία Σχολή και εγγράφηκε δυο άλλες χρονιές «ως κατ' οίκον διδασκείας». Το 1887 κυκλοφόρησε το επύλλιόν του *Αι σκιαί του Άδου*, για το οποίο την επόμενη χρονιά διώχτηκε από τις τουρκικές αρχές και κατέφυγε στην Άρτα και από εκεί στην Αθήνα. Στην Αθήνα έζησε πέντε περίπου χρόνια κατά τα οποία, κάτω από αντίξοες βιοποριστικές συνθήκες, μελετούσε και έγραφε πυρετωδώς. Πήρε μέρος δυο φορές στον Φιλαδέλφειο ποιητικό διαγωνισμό με τις συλλογές του *Αγροτικά* και *Ο τραγουδιστής του χωριού και της στάνης*, και απέσπασε ισάριθμους επαίνους. Τον Μάρτη του 1894, βαριά άρρωστος από φυματίωση, πέρασε στην Κέρκυρα και από εκεί τον επόμενο μήνα στην Άρτα, όπου και πέθανε στο σπίτι της αδερφής του Μαρίας, στις 22.4.1894.

Έργα του σε βιβλία, όσο ζούσε.

Ποιητικά: *Αι σκιαί του Άδου*, 1887.

Ο καλόγερος της Κλεισούρας του Μεσολογγίου, 1890.

Αγροτικά, 1891.

Ο τραγουδιστής του χωριού και της στάνης, 1893.

Αφηγηματικά: *Πεζογραφήματα*, 1894.

Πέρα από αυτά άφησε ένα μεγάλο αριθμό δημοσιευμάτων του σε περιοδικά κι άλλα έντυπα τα οποία έχουν συγκεντρωθεί στις διάφορες εκδόσεις των απάντων του, από τις οποίες πληρέστερη και εγκυρότερη είναι του μελετητή και διογράφου του Μιχαήλ Περάνθη («Εστία», Αθήνα 1952 και 6' έκδοση συμπληρωμένη. Πούντζας, Αθήνα 1959).

* * *

Μιλώντας για το έργο του Κρυστάλλη, δεν είναι δυνατό να αγνοήσει κανείς τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γράφτηκε. Στον τόπο όπου γεννήθηκε ο συγγραφέας η κτηνοτροφία και η γεωργία δε διέφεραν, ως προς τα μέσα και

τους τρόπους, από την εποχή του Ησίοδου. Εκεί, στο ορεινό χωριό του, η παιδεία του, εκτός από τα μαθήματα του δημοτικού σχολείου, είχε να κάνει με τα παραμύθια, τις λαϊκές παραδόσεις, τα δημοτικά τραγούδια και ίσως κάποιες λαϊκές φυλλάδες. Το 1880, που κατέβηκε στα Γιάννινα, ήρθε για πρώτη φορά σε επαφή με ό,τι θα λέγαμε κόσμο του πνεύματος, αλλά στο μέτρο μιας επαρχιακής, υπόδουλης ακόμα, πόλης που δρισκόταν μάλλον σε περίοδο παρακμής. Φτάνοντας στην Αθήνα το 1889 γνώρισε ουσιαστικά για πρώτη φορά τη σύγχρονή του λογοτεχνική πραγματικότητα στην Ελλάδα. Την εποχή εκείνη λογοτεχνικό κατεστημένο ήταν ακόμη ο ρομαντισμός της πρώτης αθηναϊκής σχολής, με δημοφιλέστερο εκπρόσωπο τον Αχιλλέα Παράσχο, ενώ στο γλωσσικό επίπεδο επικρατούσε ο λογιολατρισμός της καθαρεύουσας. Αυτά τα δυο στοιχεία δεν άφησαν ανεπηρέαστο τον νεαρό Κρυστάλλη. Ήδη χρησιμοποιεί την καθαρεύουσα και μερικές ποιητικές του δοκιμές ακολουθούν το ρομαντικό πρότυπο.¹ Ήταν μόλις 20 χρονών. Η κράση του, κράση ανθρώπου αγωνιστή και αισιόδοξου, δεν ταίριαζε ιδιαίτερα με τη ρομαντική αντίληψη για τον κόσμο. Προκαλεί ωστόσο έκπληξη το γεγονός ότι μέσα σ' ένα χρόνο αφότου έφτασε στην Αθήνα αναθεώρησε τη σχέση του με την αθηναϊκή σχολή, για να προσανατολιστεί προς τη γενιά του, τη γενιά του 1880, και το δημοτικό τραγούδι. Μια στροφή που δηλώνεται με την ποιητική συλλογή του *Αγροτικά*, που υποβλήθηκε το 1890 στο Φιλαδέλφειο ποιητικό διαγωνισμό. Αν και κάτω από αφόρητες βιοποριστικές συνθήκες στη διάρκεια των επόμενων δύο χρόνων πραγματοποίησε τη δεύτερη σημαντική κατάκτηση της λογοτεχνικής σταδιοδρομίας του. Ενώ τη χειραφέτησή του από τον Βαλαωρίτη, αλλά κυρίως από το δημοτικό τραγούδι, με την ποιητική του συλλογή *Ο τραγουδιστής του χωριού και της στάνης*, κάτι που δε διέφυγε από την κριτική οξυδέρκεια του Παλαμά:

«Σημείον τῆς ποιητικῆς φύσεως εἶναι ἡ ταχύτης μεθ' ἧς αὐτὴ ἀναπτύσσεται μεταβαίνουσα ὡς διὰ πινδαρικῶν ἀλμάτων ἀπὸ τὰ ἀτελέστερα εἰς τὰ τελειότερα. Ἀπὸ τὸν “Καλόγερον τῆς Κλεισούρας”, τὸ πρωτόπειρον δοκίμιον τοῦ Κρυστάλλου, μέχρι τὰ “Ἀγροτικά” ἡ διαφορὰ εἶναι ἀπειρος. Μέγα δέ πῆδημα καὶ ἀπὸ τῶν “Ἀγροτικῶν” εἰς τὸν “Τραγουδιστὴν τοῦ χωριού καὶ τῆς στάνης”».²

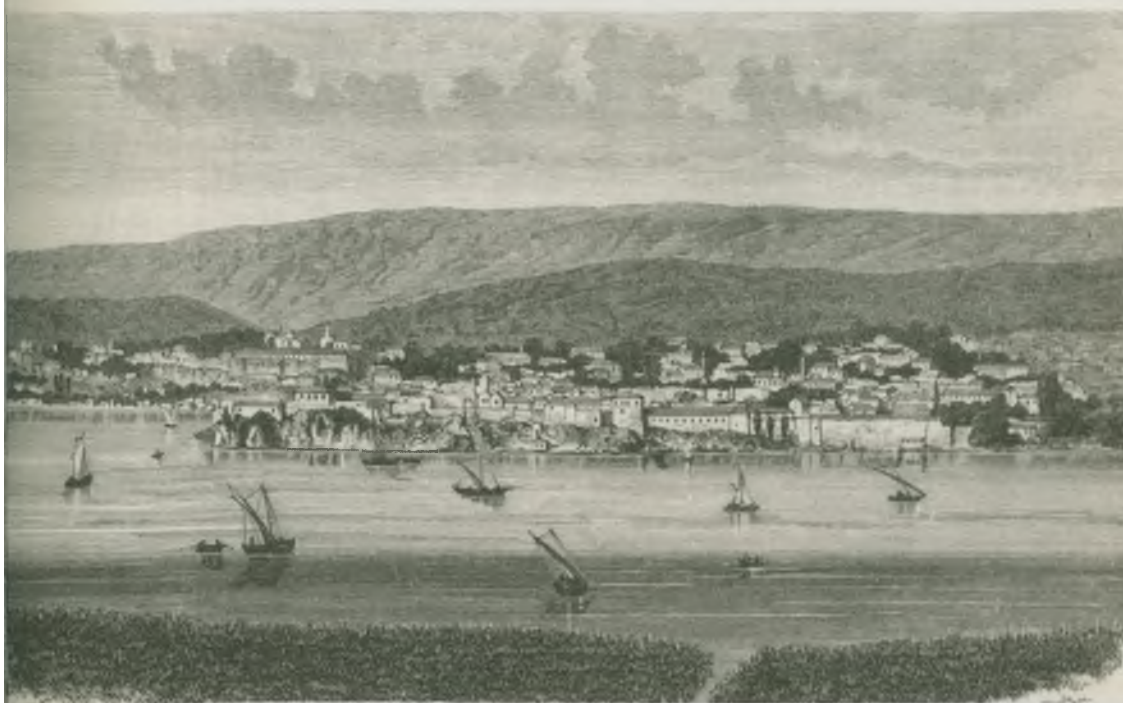
Υπάρχουν απτά στοιχεία που δείχνουν την πορεία του Κρυστάλλη προς τον εαυτό του διαμέσου αλλά και πέρα από τη δημοτική ποίηση. Κι όμως, ακόμα και σήμερα, υπάρχουν πολλοί που θεωρούν τον ποιητή απομιμητή των δημοτικών τραγουδιών, λάθος που ξεκίνησε από τον Γιάννη Αποστολάκη και διαιωνίζεται ερμήνην της πραγματικότητας.

1. Μιχαήλ Περάνθης: *Κρυστάλλης*. Χιωτέλλης, Αθήνα 1976, σσ. 120-121.

2. Κωστής Παλαμάς: «Το έργο του Κρυστάλλη»· *Άπαντα*, τόμ. Β', γ' έκδοση. Μπίρης, Αθήνα 1912, σ. 477.

* * *

Η πεζογραφία του Κρυστάλλη δεν ακολούθησε ακριβώς το δρόμο που ακολούθησε η ποίησή του. Η διαφορά βρίσκεται στο γεγονός ότι δεν πέρασε από τη φάση του ρομαντισμού και δεν είχε ως αφετηρία τα δημοτικά τραγούδια, αλλά τις λαϊκές παραδόσεις. Από τις παραδόσεις αυτές δε χρειάστηκε να χειραφετηθεί με την ίδια δυσκολία που χρειάστηκε η ποίηση από το δημοτικό τραγούδι. Η ζωή του όμως στάθηκε λίγη, η αθηναϊκή του περίοδος διήρκεσε μονάχα πέντε χρόνια, κι από την άποψη αυτή το συγγραφικό του έργο, το πεζογραφικό του ιδιαίτερα, έμεινε ανολοκλήρωτο. Έτσι, ο Κρυστάλλης έχει παραμείνει σε μεγάλο βαθμό ένας πεζογράφος δυνάμει. Μολαταύτα πρόλαβε να γράψει μερικά αξιόλογα πεζά, ενώ στο γλωσσικό επίπεδο η διηγηματογραφία του υπήρξε πρωτοποριακή. Αρχικά και για ένα διάστημα, τα πεζά του γράφονταν στην καθιερωμένη καθαρεύουσα της εποχής. Στη δημοτική άρχισε να γράφει αφότου οριστικοποίησε τη δημοτική στην ποίηση. Πάντως το 1892, τη γονιμότερη χρονιά για τη διηγηματογραφία του, χρησιμοποιούσε σταθερά τη δημοτική γλώσσα. Για να φανεί πόσο

Η πόλη των Ιωαννίνων γύρω στα 1880.

νωρίς χειραφετήθηκε ο Κρυστάλλης από την καθαρεύουσα στα πεζά του, θα παραθέσω μερικά συγκριτικά στοιχεία. Εκτός από τους ρομαντικούς Φαναριώτες, ο Ροΐδης, ο Βιζυηνός και ο Παπαδιαμάντης χρησιμοποιούσαν καθαρεύουσα. Το 1892 κυκλοφόρησε η πρώτη συλλογή διηγημάτων του Καρκαδίτσα γραμμένη στην καθαρεύουσα. Την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε *Ο Πατούχας* του Κονδυλάκη επίσης στην καθαρεύουσα – εκτός από τους κρητικούς διαλόγους. Το 1893 δημοσιεύτηκαν τρία διηγήματα του Βλαχογιάννη στη δημοτική και την επόμενη χρονιά οι *Νησιώτικες ιστορίες* του Εφταλιώτη επίσης στη δημοτική. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία αυτά, ο Κρυστάλλης, αναφορικά με την υιοθέτηση της δημοτικής στον πεζό λόγο, ήταν μεταξύ των πρωτοπόρων. Να σημειωθεί ότι ως προς την ηλικία ήταν νεότερος από τους Καρκαδίτσα, Κονδυλάκη, Βλαχογιάννη και Εφταλιώτη, πράγμα που έχει κάποια σημασία.

Λίγους μήνες πριν από το θάνατό του, τον Γενάρη του 1894, κυκλοφόρησε μια συλλογή διηγημάτων του, τα *Πεξογραφήματα*, τα οποία απαρτίζονται από τα επόμενα πεζά: «Η εικόνα», «Στα χαλάσματα», «Το σημειωματάρι του Γεροκαλαμένιου», «Το σουλιωτόπουλο», «Το πανηγύρι της Κα-

Νικηφόρος Λύτρας, Ο γαλατάς (Εθνική Πινακοθήκη).

στρίτσας», «Η δασκάλα», «Τα μάρμαρα». Επιπλέον σχεδίαζε να εκδώσει μια δεύτερη συλλογή με τίτλο *Παλιά μου χρόνια*, της οποίας τα δημοσιευμένα γνωστά κείμενα είναι τα εξής: «Κυρά Νίτσα», «Προπέρσινα Χριστούγεννα», «Χαραυγούλα πρωτοχρονιάς», «Ο χωρισμός», «Οι Ζακκαίοι», «Ο γάμος της στάνης», «Η πανήγυρις της μεταμορφώσεως εν Ιωαννίνους», «Το Πάσχα επί της Πίνδου», «Το φυλαχτό μου».³ Πέρα από αυτά, τουλάχιστον τρία γραφτά ακόμη παρουσιάζουν αρετές λογοτεχνικών κειμένων. Είναι τα «Εις προδότης», «Εις την στάνην του Μπάρμπα μου» και «Τα Χριστούγεννα των κλεφτών». Αλλά και διάφορα άλλα έργα, που έχουν κυρίως ιστοριο-λαογραφικό χαρακτήρα, περιέχουν σελίδες που φανερώσουν πένα λογοτέχνη. Πάντως, με τα παραπάνω κείμενα που ξεχώρισα, έχουμε συνολικά ένα αφηγηματικό έργο από 250 περίπου πυκνοτυπωμένες σελίδες. Πρόκειται για ένα έργο, από λογοτεχνική άποψη, αρκετά άνισο, με κορυφώσεις όμως, που δίνουν το μέτρο της αφηγηματικής στόφας του συγγραφέα.

Έχω σημειώσει ήδη πως η πεζογραφία του Κρυστάλλη δεν είχε πίσω της παράδοση ανάλογη με εκείνη της ποίησης, ώστε να επηρεαστεί από αυτή. Από τ' άλλο μέρος το λαογραφικό υλικό που είχε στη διάθεσή του ο συγγραφέας δεν είχε οργανωμένη λογοτεχνική μορφή, όπως η δημοτική ποίηση. Ήταν απλώς πρώτη ύλη. Έτσι, η πεζογραφία αυτή ως μορφή και ως περιεχόμενο συνοδοιπόρησε, χωρίς να χρειαστούν επώδυνες χειραφετήσεις, με την πεζογραφία της γενιάς του 1880. Από την πλευρά αυτή, όσο κι αν φαίνεται παράξενο, η πεζογραφία του Κρυστάλλη παρουσιάζεται περισσότερο εκσυγχρονισμένη από την ποίησή του.

Η κριτικογραφία για την πεζογραφική δουλειά του συγγραφέα είναι σχετικά περιορισμένη. Η στάση πάντως της κριτικής υπήρξε θετική έως έντονα επαινετική. Δεν έλειψαν ωστόσο και κάποιες αρνητικές φωνές. Σ' αυτές τις τελευταίες θέλω να σταθώ, γιατί δίνουν την ευκαιρία να γίνει συγκεκριμένος λόγος πάνω στο έργο.

Οι βασικότερες κατηγορίες που διατυπώθηκαν είναι, νομίζω, τρεις: α) Τα θέματα των πεζών προέρχονται από τη ζωή του χωριού, με συνέπεια να είναι κοινά και ασήμαντα. β) Τα διηγήματα δεν έχουν πλοκή. γ) Αποτελούν γραφικές ηθογραφίες, που μένουν στο επίπεδο της φωτογραφικής παρουσίας του κόσμου τους.⁴

Υπάρχει βέβαια αρκετή δόση κριτικής αφέλειας στις κατηγορίες αυτές, αλλά αξίζει να τις δούμε ειδικότερα.

α) Τα θέματα προέρχονται από τη ζωή του χωριού, με συνέπεια να είναι κοινά και ασήμαντα. Πρώτα πρώτα τα θέματα από τα πεζά του Κρυστάλλη δεν προέρχονται όλα από τη ζωή του χωριού. Πέντε από τα διηγήματα που

3. Κρυστάλλης: *Άπαντα*. Εισαγωγή, σχόλια-επιμέλεια Μιχαήλ Περάνθη, 6' έκδοση συμπληρωμένη. Πούντζας, Αθήνα 1959.

4. Άλκης Θρύλος: *Μορφές της ελληνικής πεζογραφίας*. «Δίφρος», Αθήνα 1962, σ. 9.

Μία από τις τελευταίες φωτογραφίες του Κρυστάλλη.

προανέφερα διαδραματίζονται στα Γιάννινα («Η εικόνα», «Το σημειωματάρι του Γεροκαλαμένιου», «Κυρά Νίτσα», «Προπέρσιννα Χριστούγεννα», «Η πανήγυρις της μεταμορφώσεως εν Ιωαννίνους»), ενώ ένα («Εις προδότης») στις φυλακές της Κωνσταντινούπολης. Πέρα από αυτά, η άποψη ότι τα θέματα είναι ασήμαντα είναι καθεαυτή άστοχη. Στη λογοτεχνία δεν υπάρχουν σημαντικά και ασήμαντα θέματα, υπάρχει μόνο λογοτεχνικός ή όχι χειρισμός των θεμάτων. Είναι δηλαδή ζήτημα οπτικής γωνίας και εκφραστικού αποτελέσματος. Από τα πιο ταπεινά και ασήμαντα θέματα είναι δυνατό να προκύψουν αριστουργήματα και το αντίθετο. Παραδείγματα υπάρχουν πολλά και ο καθένας μπορεί να τα σκεφτεί. Θυμίζω απλώς ότι τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη έχουν κατά κανόνα θέματα ταπεινά και ασήμαντα.

β) Τα διηγήματα δεν έχουν πλοκή. Πρόκειται πάλι για μισή αλήθεια. «Τα μάρμαρα», ας πούμε, δεν έχουν πλοκή. «Η εικόνα» όμως και το «Εις προδότης» έχουν και παραέχουν πλοκή. Προκύπτει όμως κι εδώ γενικότερο ζή-

τημα. Η πλοκή των λογοτεχνικών έργων δεν αποτελεί αξιολογικό συστατικό. Ανήκει στην ευρύτερη περιοχή των δομικών τεχνικών και δεν είναι «εκ των ων ουκ άνευ». Υπάρχουν πεζά που δεν έχουν πλοκή και μολαταύτα έχουν κριθεί αξιολογότερα. Τα παραδείγματα είναι και στην περίπτωση αυτή πολλά, θα σταθώ όμως πάλι σ' έναν λογοτέχνη, έναν πολύ νεότερο πεζογράφο, που τιτλοφόρησε κι αυτός ορισμένες συλλογές του *Πεζογραφήματα*: τον Γιώργο Ιωάννου. Τα κείμενα των συλλογών αυτών έχουν μηδαμινή ή καθόλου πλοκή, κι όμως, ο συγγραφέας θεωρείται από τους αξιολογότερους μεταπολεμικούς πεζογράφους.

γ) *Γραφικές ηθογραφίες φωτογραφικής υφής*. Αντί για άλλα σχόλια θα αναφερθώ σ' ένα διήγημα που έχει απλοϊκό θέμα, ασήμαντη πλοκή και από πρώτη άποψη απεικονίζει «φωτογραφικά» τα εξιστορούμενά του. Πρόκειται για το διήγημα «Στα χαλάσματα», το οποίο περιγράφει μια μπόρα που έπιασε τον αφηγητή και την παρέα του ενώ οδοιπορούσαν. Τέσσερις αγωγιάτες με δεκατρία μουλάρια κι ο αφηγητής μ' έναν ξάδερφό του καβάλα σε δυο μούλες ανηφορίζουν, Αύγουστο μήνα, το δρόμο που δγάζει από τον Άραχθο στο Συρράκο. Το διήγημα αυτό έχει αρχή, μέση και επίλογο. Η αρχή καλύπτει τρεις σελίδες και περιγράφει την αφόρητη ζέση που ταλάνιζε τους οδοιπόρους, καθώς πλησίαζε το μεσημέρι. Όταν έφτασαν στην τοποθεσία Δυο Εκκλησιές, έκαναν στάση να φάνε και να ξεαπλώσουν στη σκιά. Η μέση αφορά την μπόρα: τα προμηνύματα, την αρχή, το ξέσπασμα και το ξεθύμασμα, όπως τα έζησε ο αφηγητής. Είχε προπορευτεί και είχε ξεκοπεί από τους άλλους την ώρα της φουρτούνας. Ο ίδιος και το ζώο του δοκιμάστηκαν άγρια από το δυνατό αέρα, την καταρρακτώδη βροχή, τα νερά που σχημάτισαν χείμαρρο στο δρόμο, τις λάμπεις και τις βροντές, αλλά και από έναν κεραυνό που έπεσε δίπλα τους. Όλη αυτή την ώρα το σαμάρι του ζώου είχε γείρει στην κοιλιά του και ο αφηγητής καθόταν με τα πόδια μέσα στο χείμαρρο. Τελικά απελευθέρωσε τη μούλα από το σαμάρι και την τράδηξε μαζί του να συναντήσει τους άλλους. Τους συναντάει, παραβιάζουν ένα κλειστό χάνι και ανάβουν φωτιά να ζεσταθούν. Όταν σταμάτησε η μπόρα προχώρησαν ψηλότερα, που είχε βοσκή για τα ζώα, όπου θα περνούσαν τη νύχτα γύρω από μια μεγάλη φωτιά. Η μέση καλύπτει κάπου οχτώ σελίδες. Ο επίλογος αφορά τη νύχτα γύρω από τη φωτιά ως την ώρα που αποκοιμείται ο αφηγητής. Εκτείνεται σε πεντέμισι σελίδες και περιλαμβάνει ένα περιστατικό με έναν περαστικό γιδοβοσκό και διάφορες κουδέντες και αφηγήσεις των αγωγιατών. Ουσιαστικά, πρόκειται για την απόδοση της ώρας που συντελείται το χαλάρωμα των νεύρων από την ένταση της μπόρας. Υπάρχουν ακόμα λίγες φράσεις για το πρωί της άλλης μέρας, όταν φόρτωσαν τα πράγματα και πέρασαν το μέρος του δρόμου που χαλούσε από τις βροχές και λεγόταν «χαλάσματα». Το διήγημα δεν παρουσιάζει μόνο εξωτερικά γεγονότα, αλλά και σκέψεις και συναισθήματα. Το σπουδαίο

όμως είναι ότι περιγράφει τα γεγονότα κατά τρόπο που να αποδίνει έμμεσα τον εσωτερικό τους αντίκτυπο. Έτσι, η ένταση με την οποία δίνονται τα περιστατικά, η κορύφωση της δοκιμασίας και το υστερό χαλάρωμα, το καθιστούν ένα κείμενο βαθύτατα βιωματικό. Όσον αφορά τώρα τα περί αφελούς θέματος, έλλειψης πλοκής και φωτογραφικής ηθογραφίας, φοβούμαι πως δεν είναι σοβαρά συζητήσιμα. Κάτι ήξεραν οι τρεις κορυφαίοι κριτικοί της εποχής του συγγραφέα, ο Ξενόπουλος, ο Παλαμάς και ο Χατζόπουλος, που κράτησαν θετική στάση απέναντι στα πεζά του.

Δυο λόγια ακόμη για το ηθογραφικό υλικό. Το υλικό των λογοτεχνικών έργων εξαρτάται από το χρόνο και τον τόπο που τοποθετείται η δράση τους. Πάντως, είτε προέρχεται από τη ζωή της υπαίθρου, είτε από τη ζωή της πόλης, είτε από τη φαντασία, καθεαυτό δεν είναι ούτε καλό ούτε κακό. Είναι απλώς πρώτη ύλη κι από την άποψη αυτή δεν αποτελεί αξιολογικό παράγοντα.

* * *

Συμπέρασμα:

α) Ο Κρυστάλλης, αναφορικά με τη γλωσσική πρωτοβουλία στα πεζά του, υπήρξε πρωτοπόρος.

β) Άφησε ανολοκλήρωτο το έργο του και από την πλευρά αυτή παραμένει περισσότερο πεζογράφος δυνάμει.

γ) Πρόλαβε ωστόσο να δώσει μερικά κείμενα που δείχνουν αξιόλογο αφηγηματικό τάλαντο.

Σχέδιο του Π. Ρούμπου.